

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
Pasen 2013

Het geweten

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
17e jaargang nr. 2, Pasen 2013

Inhoud van dit nummer

Van de redactie 1

Geweten 1

Thema: Het geweten 2

Serie: Op de groei

Lijdenstijd en Pasen

Bestuur en instellingen

Berichten uit de gemeenten

Allerlei

Internationaal

Boeken

Aankondigingen

Gestorvenen

Redactie

Nelle Amons, Jolanda van Dam, Jos van Damme,
Jolanda Gevers Leuven, Marianne de Nooij,
Marjolein te Pas

Redactieadres

In beweging, p/a mw. J. van Dam,
Putterweg 64, 3851 GE Ermelo
tel. 0341-550606
e-mail: inbeweging@unica4.nl
Ook voor inlichtingen over abonnementen

Financiën en advertenties

Jos van Damme, tel. 0318-416079
e-mail: josvandamme@chello.nl
banknr. 9185951, t.n.v. In beweging,
6721 BW Bennekom

Druk

Drukkerij Modern, Bennekom

Kopijdata

Pinksternummer 1 april 2013
Michaëlnummer 1 juni 2013
Kopij graag aanleveren per e-mail
(inbeweging@unica4.nl). De redactie behoudt
zich het recht voor ingezonden kopij in te
korten of niet te plaatsen.

*Illustratie omslag: 'Petrus en de haan die kraait',
Hans Krückeberg (1952), Die Christengemein-
schaft Berlin Wilmersdorf*

De Christengemeenschap in Nederland en Vlaanderen Adressen en tijden van diensten

M=mensenwijdingsdienst, K=zondagsdienst voor de
kinderen, info: gezien onregelmatigheid navraag nodig.

Alkmaar, Oude Kanaaldijk 9, 1825 AT, 072-5613144
M zo 10, di 9, do 10, za (info), K zo 9 (info)

Amsterdam, A.J. Ernststraat 869, 1081 HL,
020-6420769, bgg 4414949, M zo 10, wo 9,
do 10, za 9 of 11 (info), K zo 9.30 (info)

Antwerpen, H. Consciencelaan 107, B-2640
Mortsel, 03-4406821, M zo 10, wo 9.30,
do 9.30 (info), vr 9.30, K zo 9.30 (info)

Arnhem, Brugstraat 5, 6811 MB, 026-3621769
M zo 10 (info), do 9.00 (info), K zo 9.30 (info)

Den Haag, Groot Hertoginnelaan 2, 2517 EG,
070-3634898, M zo 10.15, wo 10 (info),
vr 10.30 (info), K zo 9.30

Driebergen, Rijsenburgselaan 2a, 3972 EJ,
0343-758838, M zo 10.30 (info), di 9.30 (info),
do 9.30, K zo 10 (info)

Eindhoven, Dorpstraat 122, 5504 HL, Veldhoven,
040-2221009, bgg 2520498, M zo 9.30 of 10.45
(info), wo 9.30 (info), vr 9.30 (info), K zo 10 (info)

Het Gooi, Veldweg 1, Bussum, 1404 CV, 035-5417957,
bgg 6563160, M zo 10, do 10 (info), K 11.15 (info)

Groningen, Lauwersstraat 3, 9225 HD, 0592-347059,
bgg 0594-659558, M zo 10.30 (info), do 10 (info),
K zo 10 (info)

Leeuwarden, Droevendal 9, 8911 KK, 0594-659558
M zo 10.30 (info), wo 9.15 (info), K zo 9.45 (info)

Leiden, Vestestraat 49, 2312 SW, 071-5121459,
bgg 020-6628346, M zo 10.30 (info), za 10.30
(info), K zo 10 (info)

Meppel, Catharinastraat 44, 7941 JG, 0522-452699
bgg 0521-578178, M zo 10.15 (info), wo (info),
K zo 9.45 (info)

Middelburg, Lange Noordstraat 62 (geen postadres),
0118-591628, bgg 583352, M zo 10 (info)
K zo 9.15 (info)

Rotterdam, Lumeysstraat 33, 3039 ZN, 010-6652586,
bgg 4612203, M zo 10.30, di 9.30, wo 9.30,
vr 7.30, K zo 10

West-Brabant, Minckelersstraat 27 (geen post-
adres), Breda, 076-5422983, bgg 5021945,
M za 9.30 (info)

Zeist, van Tetslaan 4, 3707 VD, 030-6913868, bgg
6921173, M zo 10.30, di 8, wo 9, vr 10 (info),
za 9, K zo 9.30

Zutphen, Badhuisweg 27, 7201 GM, 0575-541288,
bgg 0575-787294, M zo 10.30, di 9.15 (info),
do 9.15 (info), K zo 10 (info)

Landelijk secretariaat: 070-3451506

Groot Hertoginnelaan 4

2517 EG Den Haag

E-mail: secretariaat@christengemeenschap.nl

Website: www.christengemeenschap.nl

Van de redactie

Op de voorkant van dit Paasnummer van In beweging ziet u de haan, die kraait op het moment dat Petrus Christus verloochent, het moment dat in de Matthäus Passion zo hartverscheurend wordt verklankt en eindigt met: "und weinete bitterlich". Dit beeld is een vooruitblik op de inhoud van dit nummer: de mens, op weg naar Pasen, naar opstanding. Het geweten is op deze weg als een wegwijzer, die ons mensen helpt die weg te gaan.

In het themagedeelte vindt u drie artikelen – van Désanne van Brederode, van Otilia Broekers en van Marjolein te Pas – die van drie zijden het geweten belichten. Edmond Schoorel laat in de rubriek 'Op de groei' zien hoe we menskundig naar het geweten kunnen kijken en kinderen in de ontwikkeling van hun geweten kunnen ondersteunen. En hoe het Paasthema 'Dood en opstanding' – of zoals Goethe het uitsprak: 'Stirb und werde' – in het leven kan worden ervaren, willen twee leden van de Christengemeenschap in heel persoonlijke verhalen met ons delen. Daarnaast natuurlijk de gebruikelijke rubrieken, mededelingen uit de gemeenten hier en elders, aankondigingen. Voor mij komt alles samen in de afbeelding bij het artikel over Pilatus, waarin Pilatus naar Christus wijst en zegt: "Zie de Mens". Wij wensen u een heel goede Paastijd toe met veel mooie leesmomenten.

Nelle Amons-Smink

Geweten

Wij bezochten het traditionele sangoma-dorp van Credo Mutwa in Soweto. Er ontstond een gesprek met twee zwarte politie agenten en Credo, de gids, over de voorspellende schilderijen en de opvallende beeldhouwwerken in het dorp. Na Sharpeville, waarbij zijn vrouw stierf, besloot Credo zich niet te wreken. Hij besloot uit te gaan leggen wat er aan traditionele rijkdommen bij de zwarten altijd had geleefd. Zijn dorp maakt dat zichtbaar. Hij heeft wel tegenstanders, die niet willen dat de geheime overlevering openbaar wordt.

Toen werd gevraagd hoe wij dachten. We spraken over de individualiteit van de mens, die in verschillende volkeren, rassen en talen incarneert; dat je in een ander volk of ras kunt terugkomen voor nieuwe ervaringen. De agenten merkten op, dat ze niet begrepen waarom ze hier nooit wat over gehoord hadden. Alsof hun een bepaalde kennis was onthouden.

Diepere kennis moet inderdaad niet apart blijven. Net zo min als praktische kennis. Nergens, niet in Afrika, niet in Europa, niet in de rest van de wereld. De mysteriën zijn openbaar geworden, iedereen moet zich kunnen ontwikkelen. Dieper inzicht, gevoel en geweten zijn noodzakelijk om te overleven in de chaos. De vraag van de agenten is ook onze vraag: vertel hoe de wereld in elkaar zit, geef geen stenen voor brood, leg uit hoe de geestelijke wereld werkt, verklaar het raadsel van het boze. Met zulke vragen ontstaat verantwoordelijkheidsgevoel, groeit de realiteit van het geweten, krijg je zin in het leven.

Als ik eens terugblik hoop ik te kunnen zeggen: Ja, dat heb ik geweten! Dat heeft mij geïnspireerd!

Frank Storm

Thema: Het geweten

Filosofe Désanne van Brederode opent het themagedeelte van dit Paasnummer met een bijdrage over de dynamiek tussen 'weten' en 'geweten'. Theologe Otilia Broekers schetst een beeld van Pilatus en in welke mate deze Romein in het proces rond de veroordeling van Jezus van Nazareth te maken kreeg met zijn geweten. Marjolein te Pas, priester in de Christengemeenschap, schetst hoe het geweten in de oudtestamentische mens van buiten af werkt door de Wet en hoe, door de komst van Christus naar de aarde, het geweten van binnen uit gaat werken, door de werkzaamheid van Christus in ons.

Behoeden en behouden

door Désanne van Brederode (filosoof, gemeente Amsterdam)

Wir haben es nicht gewusst. Het is de reactie van de meerderheid van de Duitse bevolking, wanneer men kort na de Tweede Wereldoorlog verneemt wat er met de miljoenen opgepakte en gedeporteerde joden is gebeurd. De uitspraak wordt nog regelmatig op

Een geschenk

*Ze trokken God aan zijn mouw:
'Dat geschenk van je,
de liefde,
wat was daar je bedoeling van?'*

*Het regende
en God verzonk in gepeins
(maar eerst rukte hij zich nog los,
hij hield niet van hun manieren)
en al peinzend
waadde hij door leven en door dood,
door waanzin en nalatigheid,
door waarheid en door angst,
zag hoe zij frunnikten aan elkaars jas
en daalde peinzend af
langs de smalle trap van hun rede –
'Ik heb het geweten,' mompelde hij.
'Ik heb het
geweten.'*

Toon Tellegen, uit 'Kruis en munt',
Querido/Poetry International, 2000

verontwaardigde toon geciteerd; natuurlijk had men het kunnen weten. Wist men het ook. Maar de meeste mensen hebben die kennis meteen weer verdrongen, om zich alleen maar weer te bekommeren om het eigen lot. Kortom, het is geweten, maar zovelen wilden het niet weten...

Steeds als de uitspraak ergens klinkt, valt nog iets heel anders op, namelijk: dat er in de Duitse taal een onderscheid bestaat tussen het voltooid deelwoord *gewusst* en het zelfstandig naamwoord *Gewissen*, waar in het Nederlands steeds het woord *geweten* wordt gebruikt. De dichter Toon Tellegen speelt hier een subtiel spel mee.

God heeft het geweten

Hoe luchtig, goedmoedig en bijna naïef dit anekdotische gedicht ook lijkt, met die mouw, die regen, het gefrunnik aan elkaars jas (en vooral: door het tutoyeren van God!) – er worden uitzonderlijk grote woorden in gebruikt, alles behalve schertsend.

En er is een beweging in het gedicht die je in je verbeelding ruimtelijk kunt meebewegen. Om te beginnen lijkt God heel dichtbij voor degenen met een vraag: 'ze' kunnen hem aan zijn mouw trekken. Maar hij rukt zich los en denkt na, waarbij hij waadt – wat veronderstelt dat de fenomenen die volgen tezamen een rivier vormen, een meer of een zee; zelfs God kan ze kennelijk niet in afzondering filo-

sofisch overpeinzen, hun diepte en betekenis doorgronden. Hij moet er doorheen lopen, als door hoge golven.

Of misschien brengt hij, door te waden, de begrippen zelf wel in beweging. Want wie frunniken er eigenlijk aan elkaars jas: de 'ze' die eerst al de vraag naar de bedoeling van de liefde stelden – of de paren dood en leven, waanzin en nalatigheid, waarheid en angst? Het blijft een raadsel wat de bedoeling kan zijn van dit onafgebroken peinzende bewegen door de tegenstellingen heen, waarbij het horizontale waden overgaat in het verticale afdalen, zonder dat er ergens een punt is dat het einde van het waden markeert, of later het einde van het dalen. Niemand lijkt God nog aan zijn mouw te kunnen trekken; als hij hun al iets wil meedelen, daalt hij op zijn eigen tijd af langs de smalle trap van 'hun' rede. (De rede van de mensen, of de rede van de begrippenparen?).

Behalve dit lopen, dat met voeten van doen heeft, zijn er wellicht lege handen, hoewel die niet worden genoemd: God heeft iets geschonken, namelijk de liefde. Heeft hij daarvan nog wel wat over? Er wordt alleen vermeld waar hij niet van houdt, te weten: van 'hun manieren'. Van het getrek en gesjor aan mouwen en jassen. Een vorm van hebzucht, terwijl 'ze' met het grote geschenk niets kunnen aanvangen...

En God zelf lijkt dus iets te zijn kwijtgeraakt. Verloren. Ook hij lijkt niet (meer) te weten wat de bedoeling van de liefde is, of van het schenken daarvan. Zo er al bedoelingen waren. Mompelt God, omdat hij zich ervoor schaamt dat hij het vergeten is? Geen antwoorden heeft?

Of mompelt hij uit bescheidenheid, omdat hij iets bezit wat niemand anders heeft? Want meteen na de suggestie dat hij het zelf ook niet meer weet, leren we wat God heeft: het geweten.

De liefde schonk hij, de antwoorden heeft hij niet, maar het geweten heeft hij. Hij wel. En in het doorwaden en afdalen denkt hij misschien mee met de vraagstellers. En soms denkt hij

alvast vooruit – maar toch kunnen mensen niet over het door hem gebaande pad gaan: er is een stroom, leven en dood lijken op water, veranderen voortdurend, vermengen zich, tonen zich in telkens andere vormen, voetsporen worden uitgewist.

Vandaar misschien, dat er niet gerept wordt over mogelijke vaste inhouden van het geweten?

God heeft het geweten. In de zin van *gewusst*, en van *Gewissen*: je kunt je afvragen hoe een Duitse vertaler met deze dubbelzinnigheid om zou gaan.

Waar ben je?

Al uit het scheppingsverhaal begrijp je, dat het niet de bedoeling is dat mensen van de boom van kennis van goed en kwaad eten, om daarvoor aan God gelijk te worden. Maar ze doen het toch en worden uit het paradijs verbannen. Eerst al zijn er die momenten waarop Adam en Eva zich willen verbergen – hun naaktheid wordt een schaamtevol probleem. Hun zichtbaarheid, hun vindbaarheid, hun aanspreekbaarheid worden dat evenzeer. En God vraagt: "Adam, waar ben je?"

Verderop in Genesis, na de wegzending, nadat er kinderen zijn, het land bebouwd wordt en het vee gehoed en nadat Abel tijdens het offeren door zijn broer is gedood, klinkt er die tweede vraag van God, ditmaal aan de oudste zoon van Adam: "Kaïn, waar is uw broeder?"

Het is curieus dat God, die toch alles ziet en weet en wellicht zelfs al vooruit had kunnen weten, niet ingrijpt voordat de misdaden worden begaan, maar hierna juist een vraag stelt, ofschoon de antwoorden hem toch allang bekend zijn. Het is een vraag die verder gaat dan de pedagogische correctie door iemand, die zogenaamd nog eens wil weten of de ander de regels kent en begrijpt, waarom die niet mogen worden overtreden. Het is een vraag naar de essentie.

'Waar ben jij, waar is je broeder, wie ben jij, dat je je voor mijn aangezicht verbergt?'

God weet het, hij heeft het altijd al geweten,

'Kaïn en Abel', Sandor Ruttkay (1951), privé collectie Hongarije

hij heeft het geweten, is er de drager van, de hoeder, en brengt mensen door zijn vraag iets in herinnering wat ze klaarblijkelijk vergeten zijn, of opzettelijk, bewust onbewust, vergeten hebben toen dat toevallig even beter uitkwam...

Niet verwonderlijk dat ook degenen die niet in God geloven, toch spreken over 'de stem van het geweten'. Er worden ons lastige vragen gesteld, maar door wie? En wat doe je als je ze niet wilt horen? Hoe verstop je je daarvoor, hoe houd je je doof? Of overschreeuw je de vragen, bijvoorbeeld door jezelf als winnaar, als onaantastbare held te gedragen? Kruip je weg, krimp je, wend je je gezicht af, kijk je een ander niet meer recht aan – of overstrek je

jezelf, kaken op elkaar, kijk je over anderen heen, neus in de wind?

Wie last heeft van zijn geweten, moet zichzelf kunstmatig een houding geven. Hij beweegt niet meer vrij, is niet meer beschikbaar, bruikbaar; alle energie wordt gestoken in het smoren van een stem die niemand anders hoort en die toch niet lijkt op je eigen stem, of op een willekeurige innerlijke stem alleen.

Termen als 'gewetensopvoeding' en 'gewetensonderzoek' suggereren, dat het geweten niet volledig samenvalt met iemands individualiteit, maar dat het (ook) iets is in, naast, achter of boven hem dat hij kan aanpakken en doorvorsen. Zijn alter ego, zijn betere ik?

In ieder geval iets wat je niet zomaar gaande-

weg kunt leren kennen, zoals je over veel dingen al doende steeds meer praktische en theoretische kennis kunt opdoen; of zoals je andere mensen in sociale relaties en processen steeds beter leert kennen en hierdoor tegelijk tot een toename van zelfkennis kunt komen. In veel gevallen gaat het geweten ongemerkt met je mee, het lijkt geen vaste inhoud te kennen, het heeft geen bepaalde kleur, toon, karakter of sfeer – maar het speelt op, het spreekt en stelt vragen op al die momenten dat je jezelf willens en wetens even kwijtraakt. Geen idee meer hebt wat de bedoeling kan zijn van het geschenk dat liefde heet, laat staan van de bedoeling van de liefde zelf.

Ze weten niet wat ze doen

Fouten en misstappen bekennen, berouw tonen, om vergeving vragen, boete doen en iets proberen goed te maken, hoeven niet perse te worden voorafgegaan door pijnlijke gewetensvragen. Heel vaak is het genoeg om zelf eerlijk terug te blikken op een gebeurtenis en vast te stellen: dit had ik zo niet mogen doen en al ken ik mijn motieven achteraf heel goed – ik wil ze niet opvoeren als goedkope excuses voor wat ik heb gedaan. De dief geeft zichzelf aan, is bereid zijn straf uit te zitten, betaalt terug wat er nog rest van de buit, hoopt dat de slachtoffers zijn excuses willen aanvaarden en wil zich daarbij niet beroepen op zijn moeilijke jeugd. Natuurlijk kun je dat 'gewetensvol' noemen, maar het is vooral uiterst redelijk. Een kwestie van gezond verstand en een ontwikkeld gevoelsleven, waarin empathie het uiteindelijk wint van egoïsme. De stem van het geweten hoeft niet noodzakelijkerwijs pas te klinken bij echt grote misdaden, en daar ook niet pas gesmoord of overstemd te worden. Integendeel. Het geweten kan juist opspelen daar waar je redelijk beschouwd niet eens iets verwerpelijks hebt gedaan en bovendien handelende vanuit volstrekt aanvaardbare motieven: 'Ik deed gewoon wat de anderen vroegen. Er was haast bij, iedereen wilde het zo, ik ben er goed in, en ja, ik wilde natuurlijk geen spelbreker zijn.'

Maar 's nachts kun je de slaap niet vatten. 'Het was toch maar een grapje? Die tranen in zijn ogen kwamen vast door iets anders, hij weet toch dat ik het nooit zo meen, het is zelfs wel goed wanneer hij eens wat harder wordt. Trouwens, zelf kan hij ook best scherp zijn soms. Hij moet me maar nemen zoals ik ben.' En je praat er met anderen over en iedereen geeft je gelijk, maar je blijft de echo van je eigen kwetsende, hatelijke opmerking horen en je weet dat er van jouw kant kinderachtige wraaklust meespeelde, over een kleinigheidje van jaren her ...

Het geweten is geen vat vol morele omgangsregels en wetten, waarin je kunt grabbelen als je zelf even vergeten bent hoe 'het' ook alweer hoorde: het geweten weet alles over jou, het weet hoe jij, op jouw unieke wijze, 'hoort'. Hoort te zijn. Voor anderen, voor je broeder. Het geweten omvat én staat buiten de tijd: het heeft het geweten, en het weet nog steeds, en het weet al, en het wil blijven weten.

Aan het kruis zegt Jezus: "Vergeef hen Vader, ze weten niet wat ze doen." Opmerkelijk is dat hij 'ze' niet zelf vergeeft, maar het zijn Vader vraagt. Kan hij het niet, wil hij het niet? Mag hij pas vergeven als ze wel weten wat ze doen? En hoe kan het, dat ze niet weten wat ze doen: ze zien hem daar toch lijden? Ze zijn er toch bij, ze joelen toch mee? Dat is waar. Maar weten ze wat ze doen, als ze niet weten, of willen weten, wie het is, die daar onschuldig lijdt?

Het geweten heet in het Latijn *conscientia*, in het Frans en Engels *conscience*. Vrij vertaald: met wetenschap. Of: bij (vol) bewustzijn. Er is een verschil tussen misdaden die onbewust worden gedaan, of vanuit emoties waarvan iemand speelbal blijft zolang hij ze niet doorziet en kan hanteren, en misdaden die met vol bewustzijn worden gedaan en waarvoor men later de schuld op zich wil nemen. Ergens daartussen liggen al die grotere en kleinere daden, uitspraken, gedachten zelfs, waarbij men bewust heeft gekozen voor (iets) minder bewustzijn. Ik kon het weten, ik wist het,

maar ik wilde het liever niet weten... En wat zou het ook? 'Ben ik mijn broeders hoeder?!' Op al die momenten scheuren mensen zich los van datgene, of Diegene, die zo vanzelfsprekend met ze meeloopt, voor hen uit en achter hen en naast en boven hen.

Pilatus

door Otilia Broekers (theologe, gemeente Amsterdam)

In de vijfde zin van ons credo staat 'onder Pontius Pilatus'. Dit credo is geënt op de veel oudere credo's uit de eerste eeuwen van onze jaartelling. De historische verankering van het gebeuren op Golgotha was van wezenlijk belang: het was allemaal echt gebeurd ten tijde van Pontius Pilatus, prefect van Judea. En zo is deze man de geschiedenis in gegaan.

De historische Pilatus

Wist men in de eerste eeuwen na Christus wel zo zeker, dat er ten tijde van de gebeurtenissen op Golgotha een man geleefd had die Pontius Pilatus heette? En zijn er nog andere historische bronnen dan de evangeliën, die een indruk kunnen geven van wat voor een man Pilatus was? Jawel, een paar. Philo heeft over hem geschreven, een joodse filosoof en geschiedschrijver, die in die tijd leefde (ca. 30 voor C. tot ca. 45 na C.). Niet zulke beste berichten. Hij wordt daar afgeschilderd als "een onbuigzaam, onverbiddelijk en wreed man". Het woord 'gewetenloos' valt niet, maar zijn daden komen daar wel op neer.

Flavius Josephus is een andere geschiedschrijver. Hij leefde later, van 38 na C. tot ca. 100 na C. Hij heeft het dus van horen zeggen. Maar hij wordt tegenwoordig toch als redelijk accuraat in zijn geschiedschrijving beschouwd. Pilatus komt bij hem naar voren als een niet onverdienstelijke, competente bestuurder van Judea, die in principe geen onnodig geweld wilde gebruiken. Hij was voor rede vatbaar en zeker geen gewetenloze schurk.

Maar gelukkig doorwaadt hij alles en daalt af, zodra hij merkt wie hij is kwijtgeraakt.

En dan vraagt hij waar je bent. En waar die ander is.

Zo blijf je met zijn drieën één.

Over het geheel genomen is het duidelijk dat Pontius Pilatus in ieder geval een historische persoon is geweest, die op een bepaalde tijd en in een bepaalde context heeft geleefd. Hij was geen verzonnen figuur. Hadden we alleen de evangeliën gehad, dan had dat een vraag kunnen zijn. Ze worden niet beschouwd als historisch betrouwbare verslagen van Jezus' leven. Daarvoor zijn de onderlinge verschillen te groot. Maar er zijn wel overeenkomsten. Zo ook in de passages die over Pilatus gaan:

- De vraag van Pilatus "Zijt gij de koning der joden?" wordt in alle vier evangeliën hetzelfde geformuleerd;
- Het niet ondubbelzinnige antwoord van Jezus, "Gij zegt het" ;
- Pilatus vindt geen schuld in Jezus;
- Barabbas wordt vrijgelaten;
- Jezus wordt veroordeeld tot de kruisdood.

Dit zijn de kernpunten die de evangeliën met elkaar gemeen hebben. Men neemt aan dat ze historisch juist zijn.

Pilatus in de evangeliën

De evangelisten registreerden geen authentieke redevoeringen en gesprekken. Zij schiepen een verhaal, dat de bedoeling had de hoofdpersoon op een speciale manier in het licht te zetten. Welk beeld van Pilatus komt daaruit naar voren? Was hij een gewetenloos man zoals bij Philo? Was hij een Romeins bestuurder die wist wat hij deed? Heeft hij gewetensvol gehandeld of was hij een twijfelaar en een slapjanus zoals sommige

'Wat is waarheid - Zie de Mens', Jezus voor Pilatus, Nikolai Nikolaievich (1890), Tretvakov Galery Moskou

Hij speelt handig in op de situatie en stelt het volk voor een keus: Barabbas of Jezus. Markus snelt door het verhaal heen. Pilatus is niet zo belangrijk. Het gaat Markus om de kruisiging en de opstanding. Handelt deze Pilatus gewetenloos? Welnee, hij doet gewoon zijn werk. Het *Mattheüs*-verhaal is veel uitgebreider met een paar opmerkelijke toevoegingen: het einde van Judas, de droom van Pilatus' vrouw en het 'handen wassen' van Pilatus.

Het lijkt erop dat de nadruk, meer nog dan in het Markus-evangelie, komt te liggen op de onschuld van Jezus. Judas herkent de onschuld, krijgt berouw en slaat de hand aan zichzelf. De vrouw van Pilatus heeft een waarschuwend droom:

"Laat u niet in met deze rechtvaardige mens...". Met andere woorden: zij waarschuwt Pilatus

exegeten hem wel afschilderen? Ik begin bij het Markusevangelie, omdat dat volgens geleerden het oudste is. Mattheüs en Lukas hebben dit evangelie gebruikt als basis en zelf zaken toegevoegd. Het Johannesevangelie is een op zichzelf staand geschrift.

In het verhaal van *Markus* wijst niets erop dat Pilatus een weifelmoedig man was of een zwakkeling. Hij probeert recht te doen gelden, maar als dat niet lukt, geeft hij het volk zijn zin. Deze Pilatus is eerder een slimme politicus. Hij manipuleert het volk.

dat Jezus onschuldig is. En Pilatus is hiervan ook wel overtuigd. Eigenlijk wil hij er niets mee te maken hebben. En hij, de Romein, maakt gebruik van het joodse ritueel afkomstig uit de joodse wet: hij wast zijn handen ten overstaan van het volk.

Gaat zijn geweten spreken? Ik krijg niet die indruk. Hij wil zo duidelijk maken, dat hij niet verantwoordelijk is voor de dood van Jezus. Ze moeten het zelf maar weten, zegt hij bovendien. En heel het volk roept: "Zijn bloed (kome)over onsen onze kinderen". Dit is niet

bedoeld in de zin dat het joodse volk een vloek over zichzelf afroept, zoals men vroeger wel dacht. Het is een formule van de joodse wet om aan te geven, dat men de verantwoordelijkheid neemt voor de dood van een persoon. Niet meer en niet minder.

In feite treedt Pilatus in het Mattheüsevangelie op de achtergrond. Het zwaartepunt valt op het joodse volk en zijn leiders en de keus waar ze voor geplaatst worden: Barabbas, een gevangene, of Jezus, "die Christus genoemd wordt". En voor Pilatus maakt het eigenlijk niet zoveel uit, als er maar geen tumult ontstaat.

Lukas wil een ordelijk verslag schrijven en zet zijn verhaal uit in de geschiedenis: "... in het vijftiende regeringsjaar van keizer Tiberius, toen Pontius Pilatus landvoogd was van

Judea...". De hoofdmoot waarin Pilatus voorkomt ligt in het Romeinse verhoor. De Lukas-Pilatus is niet gemakkelijk te vangen in een eenduidige karakterschets. Eerst treedt hij doortastend op en stuurt Jezus naar Herodes Antipas, omdat Jezus "uit het machtsgebied van Herodes kwam" en dus door hem berecht moest worden: politiek correct handelen van Pilatus.

Herodes stuurt Jezus echter terug omdat hij hem onschuldig acht. Pilatus bepleit Jezus' zaak bij de joden. Ondanks dat hij tot drie-maal toe getuigt van Jezus' onschuld, kruipt hij in zijn schulp en zwicht hij uiteindelijk voor het geschreeuw van de joden. Een jammerlijke afgang. De Lukas-Pilatus is misschien wel de meest weifelende en twijfelende Pilatus. Je kunt je bij hem wel voorstellen dat zijn geweten opspeelt.

'Pilatus wast zijn handen in onschuld', Schottenkirche (1480), Wenen

In het *Johannes* evangelie wordt het Romeinse verhoor het meest uitvoerig beschreven. De evangelist volgt hier een eigen lijn. Het geheel krijgt een dramatische annotatie.

Het bordes van het *praetorium* fungeert als toneel. Pilatus beweegt zich heen en weer tussen binnen en buiten. Buiten op het bordes overlegt Pilatus met de joden. Binnen onder-vraagt hij Jezus over zijn koningschap en stelt hij de beroemde vraag: "Wat is waarheid?" Pilatus vindt geen schuld in hem. Buiten, als Pilatus de joden voor de keus stelt, verkiezen zij Barabbas om vrij gelaten te worden. Pilatus laat Jezus geselen. Is dit

hardvochtig en wreed? Misschien lag het in zijn bedoeling om hiermee de joden te vermurwen: dat Jezus al een straf ondergaan had. De soldaten kronen Jezus met een doornenkroon en slaan een purperen mantel om hem heen. Pilatus brengt hem zo naar buiten en zegt: "Zie de mens." Een aangrijpend deerniswekkend beeld. Maar de Joden zijn hier niet gevoelig voor. Jezus moet sterven want hij heeft zich uitgegeven voor de Zoon van God en volgens de wet is dat een blasfemie.

Pilatus is niet overtuigd. Hij neemt Jezus weer mee naar binnen en ondervraagt hem nogmaals. Jezus is onschuldig, vindt Pilatus. Maar de joden gooien het over een andere boeg: "Indien gij deze vrijlaat, zijt gij geen vriend van de keizer; een ieder die zich uitgeeft voor koning, verzet zich tegen de keizer". Dat geeft de doorslag voor Pilatus. Hij wil niet het risico lopen het ongenoegen van de keizer over zich af te roepen. Hij wil zijn positie niet in gevaar brengen. En zo beslist Pilatus uit eigenbelang, gepaard aan een politieke afweging Jezus te laten kruisigen. En misschien dat zijn geweten aan het morren slaat, maar daar staat niets over in het evangelie.

Pilatus daarna...

Op zich wordt Pilatus in de evangeliën niet bepaald voorgesteld als een gewetensvol handelende persoon. Zo nu en dan wordt hij afgeschilderd als een alleszins redelijke man. Eigenlijk was hij gewoon iemand die klem zat tussen almacht en onmacht: uit hoofde van zijn functie bezat hij wereldse macht over leven en dood, maar hij was onmachtig ten overstaan van de eisen van het volk om het tij te keren. Hij gaf het bevel tot kruisiging ondanks zichzelf.

Dit is natuurlijk een boeiend gegeven. Daar ligt een spanningsveld. Men wilde weten hoe het met Pilatus afliep. Begon zijn geweten hem parten te spelen? Kreeg hij wroeging? De evangeliën vermelden hier niets over. Historisch gezien vangen we ook bot. Maar in de apocriefe literatuur van de eerste eeuwen

en in de legenden wordt daar invulling aan gegeven. Aan de ene kant wordt hij afgeschilderd als de bozerik bij uitstek en valt een gruwelijke dood hem ten deel. Aan de andere kant zijn er verhalen waarin zijn geweten spreekt: hij zou zich bekeerd hebben tot het christendom of hij zou uit wroeging zelfmoord hebben gepleegd. Er zijn verschillende varianten. Hij en zijn vrouw worden zelfs in de zesde/zevende eeuw heilig verklaard in de Abessijnse kerk (dit is de Ethiopische kerk, nauw verwant aan de Koptische kerk).

Pilatus nu

"He (Pilatus) commands our moral attention not because he was a bad man, but because he was so nearly a good man", zegt Tony Blair in een interview van de 'Sunday Telegraph' (7 april 1996). Maar er is nog meer. Tot slot drie denksuggesties aan de hand van het gedeelte over Pilatus uit het Johannesevangelie.

- Enkeling tegenover enkeling. Pilatus neemt Jezus tot twee maal toe mee naar binnen voor een privé gesprek. Daardoor krijgt de ontmoeting tussen Jezus en Pilatus extra nadruk. Een directe confrontatie van een enkeling met een enkeling. Het ja of nee tegen Jezus Christus wordt zo een individuele aangelegenheid. Iets van de binnenkamer.

- 'Koning'. Op de vraag van Pilatus "Zijt gij de koning der Joden?", antwoordt Jezus dat zijn koningschap niet van deze wereld is. "Gij zijt dus toch (een soort) koning?" zegt Pilatus. Hierop volgt het niet ondubbelzinnige antwoord: "Gij zegt het", met de expliciete nadruk op gij (Grieks su). Met andere woorden: gij zijt degene die dit zegt, het is aan de ander om mij te erkennen als 'koning'. Jezus poneert zichzelf niet als koning. Nee, hij legt de zaak bij ons neer. Dat is ook de vraag aan de moderne mens: kan hij, wil hij Jezus Christus in zichzelf toelaten en als zijn innerlijke 'koning' erkennen?

- Waarheid; Als Jezus zegt dat hij in de wereld gekomen is om getuigenis af te leggen van de waarheid, stelt Pilatus de beroemde vraag: "Wat is waarheid?" Dit kan als een sceptisch-

filosofische opmerking opgevat worden: tja, wat is waarheid? Er zijn zoveel waarheden... De postmoderne mens zal zich daar zeker in herkennen. Maar het kan ook als een soort zoekopdracht opgevat worden, dat Pilatus zich werkelijk afvraagt wat de waarheid is die de menselijke beperking overstijgt. -"Zie, de mens." En dan wordt Jezus met doornenkroon en purperen mantel na de ge-

seling naar buiten gebracht en klinkt: "Zie, de mens." Een cynische opmerking? Of duidt Pilatus deze mens zo aan als onbewust antwoord op zijn vraag naar de waarheid? De implicatie is dan: niet wat is de waarheid maar wie is de waarheid...? Antwoord: Deze mens.

De mensenziel in het midden

door Marjolein te Pas (geestelijke in de gemeente Driebergen)

Eens knipte ik een plaatje uit een tijdschrift, het is al lang geleden. De afbeelding op het plaatje ontroerde mij, vandaar... Het was een kopie van een schilderij van een zekere Guercino. Veel later ontdekte ik dat hij oorspronkelijk Giovanni Francesco Barbiero heette en een Italiaanse barokschilder was uit Bologna die het olieverfdoek in ca. 1621 maakte. Tegenwoordig hangt het in de Dulwich Picture Gallery in Londen; mijn uitgeknipte plaatje hangt al 21 jaar, enigszins beschadigd door een spijker, aan de muur. Het schilderij heeft de titel 'De overspelige vrouw' naar Johannes 8, 1-12.

In hoofdstuk 8 staat dat Jezus naar de Olijfberg ging en 's morgens vroeg weer in de tempel aanwezig was, dat al het volk tot hem kwam, dat hij ging zitten en hen leerde.

De schriftgeleerden en Farizeeën brachten toen een vrouw die bij echtbreuk gegrepen was; zij stelden haar in het midden en zeiden tot hem: Meester, deze vrouw is gegrepen, terwijl zij echtbreuk pleegde; en in de wet heeft Mozes geboden zulke vrouwen te stenen; wat zegt gij?

Met deze woorden wilden zij hem op de proef stellen om een aanklacht tegen hem te vinden. Jezus echter bukte zich en schreef met de vinger in de aarde.

Toen zij aanhielden met hun vraag, richtte hij zich op en zei tot hen: Wie van u zonder zonde

is, werpe als eerste een steen op haar. En weer bukte hij zich en schreef in de aarde. Zij gingen op het horen van zijn woord heen, de één na de ander, de oudsten het eerst. En Jezus bleef alleen over en de vrouw in het midden.

Hij richtte zich op en zei tot haar: Vrouw, waar zijn zij, heeft niemand u veroordeeld? Zij zei:

Niemand, Heer. Jezus zei: Ook ik oordeel u niet. Ga heen, zondig van nu af aan niet meer. Toen richtte Jezus het woord weer tot hen en zei: Ik Ben het Licht der wereld. Wie mij volgt, zal niet wandelen in de duisternis, maar het licht des levens hebben.

In oude handschriften ontbreekt deze tekst nogal eens. De kerkelijke traditie vond de inhoud voor het geweten aanstootgevend. Monniken waagden het veelal niet deze tekst over te schrijven. Uit verklaringen van geleerden als Augustinus, Ambrosius en Hieronymus weten we, dat de tekst al vanaf de vierde eeuw veelal niet gekopieerd werd, vanwege het feit dat Christus Jezus een vreemde en in hun ogen zondige vrouw aansprak. Deze vrouw werd niet veroordeeld voor een op het daad betrapte zonde, echtbreuk, volgens het kerkelijke recht een zeer ernstig vergrijp. En nota bene de terechte aanklagers werden door hem in een kwaad daglicht gezet. Had die vrouw niet moeten boeten en worden gestraft? In de ogen van kerkvaders was deze tekst niet Johannes- en evangeliewaardig en teveel van het 'goede'.

'De overspelige vrouw', Giovanni Francesco Barbiero (1621), Londen

Feest van voltooiing en nieuw begin

Mij raken de woorden en de gebaren van Christus Jezus, mij treft op het schilderij zijn directe blik. Te weten dat je als mens heel diep kunt zinken, maar dat er iemand is die je op een weg wijst door duisternis heen, naar een nieuw begin...

De gebeurtenis met de vrouw in het midden vond vroeg in de morgen plaats. Het einde van het Loofhuttenfeest was de nacht ervoor, zoals gebruikelijk, uitbundig gevierd met een vrolijk en uitgelaten feest rond grote vuren bij de tempel. Het werd de 'illuminatie' genoemd en de vuren die bij de tempel ontstoken werden, verlichtten heel Jeruzalem. Het Loofhuttenfeest duurde zeven dagen en deed de herinnering opleven aan Gods goede zorg voor zijn volk Israël gedurende de tocht uit

Egypte door de woestijn naar het beloofde land.

Eens, op de dag na een Loofhuttenfeest, sprak God volgens de Joodse legende: "Blijf nog één dag, Ik wil nog geen afscheid nemen." Die achtste dag werd sindsdien 'de dag van de grootste vreugde' genoemd en ontwikkelde zich tot 'feestdag van de Thora'. Tijdens de heilige samenkomst in de tempel 's morgens vroeg werd het slot van de Thora gelezen en vervolgens begon men weer opnieuw te lezen in het boek Genesis. Die extra feestdag werd zo tot een feest van voltooiing en van een nieuw begin. Men vierde, zo wordt gezegd, de bruiloft tussen de Thora, de Wet van God en het volk Israël. De vrome jood voelde zich als het ware getrouwd met de Wet. De Thora was de bruid

en het volk vormde met elkaar de bruidegom en iedere volwassen man danste op die dag met de Thorarol en kuste haar.

Jezus was in de nacht van de illuminatie de berg opgegaan. Hij moet het vuur dat de hele stad verlichtte op afstand hebben gezien, maar hij onttrok zich aan de feestvreugde en verhief zijn ziel tot zijn Vader in de hemel, hij richtte zijn bede tot Hem.

Christus Jezus daalde de volgende dag, dus op de achtste dag, de berg weer af en bracht het licht uit de geestelijke wereld mee in het licht van die dag. Toen verschenen de schriftgeleerden en Farizeeën met een vrouw. Zij wilden een duistere praktijk aan het licht brengen. Zij stelden op de dag van de grote bruiloft een vrouw, die overspel had gepleegd en op heterdaad betrapt was, in het midden. In die tijd stond haar vonnis bij voorbaat vast. De Thora liet niets aan duidelijkheid te wensen over: gestenigd moest zij worden volgens de mozaïsche wet.

Saillant detail is dat bij echtbreuk natuurlijk twee mensen betrokken zijn. In die tijd echter was er een verschil in recht tussen man en vrouw. Polygamie was voor joodse mannen niet meer zo gebruikelijk, maar nog wel geoorloofd. Op een samenzijn met een niet-joodse vrouw of ongetrouwde vrouw volgde voor een getrouwde joodse man geen veroordeling; van echtbreuk was geen sprake volgens de wet. Getrouwde joodse vrouwen echter die overspel pleegden, werden bij voldoende bewijs (getuigen) in alle gevallen veroordeeld en gestenigd.

Via krantenberichten over o.a. Iran weten wij, dat steniging nog altijd plaatsvindt. Ook nu nog worden alleen vrouwen vanwege echtbreuk tot de schouders ingegraven, zodat zij geen kant meer op kunnen en bekogeld met stenen door mensen die in een cirkel om de veroordeelde heen staan.

Hoewel de vrouw in Johannes 8 met de dood voor ogen in het midden stond, blijkt uit het verhaal dat niet zij, maar eigenlijk Jezus het middelpunt vormde van de kwade bedoelingen van de wetgeleerden. Zij wilden hem in

een kwaad daglicht stellen, veroordelen en met de grond (de aarde) gelijk maken op de dag van de Thora, Gods wet. Schaakmat wilden zij hem zetten. Koos hij immers voor de vrouw, dan veronachtzaamde hij zelf de Thora en pleegde Hij als het ware echtbreuk met de heilige wet; koos Hij voor uitvoering van de wet, dan zou Hij medeplichtig worden aan de gruwelijke straf voor de vrouw op de dag van de grootste vreugde.

Christus Jezus zweeg, maar er gebeurde iets opmerkelijks. In alle vroegte was Hij van de berg gekomen en in de tempel gaan zitten om het volk te leren. Hij zette zijn afdaling echter voort daar in het midden en bukte zich naar de aarde, raakte de stoffige, onreine grond aan en schreef. Het hemellicht zelf daalde af naar de duisternis van de aarde. Zie de gang van de mens; zie de navolging van Christus. En Hij schreef.

Het is de enige keer in het hele Evangelie dat Christus, die het Woord is, niet spreekt, maar schrijft. De aarde nam zijn inschrijving in zich op. De aarde is geen dode massa, maar een levend organisme dat al wat is, opneemt en bewaart. Christus kwam en neigde zich en raakte de stof doelbewust aan. Kerfde hij hemellicht in het donkere graf van de aarde?

Wat hij schreef wordt niet verteld, je voelt het meer. Het moet iets met zijn liefde voor de wereld van doen hebben, met de 'liefdezin voor het licht', zoals het klinkt in het epistel van de Johannestijd. Wanneer er iets gebeurt in of op aarde, dan blijft dat niet beperkt tot een bepaalde plaats of tijd, maar het gaat altijd de hele aarde aan. Het doordringt en beroert haar tot in haar centrum, haar middelpunt en straalt weer uit.

*Dem Staub, dem Beweglichen,
eingezeichnet überweht sie der Wind,
aber die Kraft besteht,
bis zum Mittelpunkt der Erde
dem Boden angebannt.*

Goethe

Ik zie mijzelf

Christus toonde met een neerwaartse beweging, met een gebaar, tot tweemaal toe aan dat hij zich verbinden wil met de wereld, met al het menselijke, zelfs met alles wat laag bij de grond is; maar vervolgens richtte hij zich weer van de grond af op!

Toen de wetgeleerden bleven aandringen op een uitspraak, sprak hij ten slotte de woorden: "Wie van u zonder zonde is, werpe als eerste een steen op haar..." Plotseling stonden de schriftgeleerden en Farizeeën, omringd door het volk, in het midden. In vuur en vlam stonden zij daar.

*Het ware woord is een fakkel,
een reusachtige.*

*Daarom proberen wij er knipogend
aan voorbij te gaan
uit vrees te verbranden.*

Goethe

Zijn ware woord werkte als een vuur in hen, doorgelicht werden zij en dat maakte dat zij, uit vrees te verbranden, in beweging kwamen. Als de dood dat hun eigen duistere praktijken aan het licht zouden komen, maakten zij zich uit de voeten, de oudsten het eerst. Heb je niet, hoe ouder je wordt, steeds meer op je kerfstok bijgeschreven? Is het niet inherent aan het ouder worden, dat je de lusten en de lasten van een heel leven met je meedraagt? Christof Beck sprak eens over de vier elementen: het vaste, het vloeibare, het luchtvormige en het vuurelement. Het vaste verbond hij met ons fysieke lichaam, het vloeibare met ons etherlichaam, het luchtvormige met onze ziel en het vuurelement met ons 'ik'. Christus' woord in de tempel beroerde het 'ik', het geweten van de aanwezigen en deed het ontvlammen.

Sprak God in het Oude Testament tot het volk, dan was dat nogal eens door middel van een uiterlijk vuur, een illuminatie in de duisternis daarbuiten. God openbaarde zich aan Mozes in een brandend braambos, aan Elia en

het volk op de berg Karmel met een vuur. Christus daarentegen ontvonkte door zijn woorden een vuur in de diepere, duistere lagen van de mens.

De behoeders van de Thora trachtten het volk rein en in bedwang te houden met regels die van buitenaf werden opgelegd; Christus sprak iedere mens afzonderlijk aan, door het 'ik' diep in de mens aan te raken met het vuur van de waarheid. Hij sprak tot ieders geweten. Met zijn vlammenwoord wekte hij het 'ik' in de diepte van de mensenziel.

En de vrouw? In het centrum van Christus' aandacht stond de naamloze vrouw die ten dode opgeschreven leek. Hun blikken kruisten elkaar en hij sprak haar aan. Voor Hem was zij meer dan haar daad. Zij, die de dood voor ogen had, zag het levenslicht voor haar staan.

Na 21 jaar begin ik te beseffen, waarom het schilderij van Guercino mij zo raakt. Ik kijk naar de wetgeleerde rechts vooraan, die blind voor eigen afdwalingen en zwakheden met twee handen wijst naar zijn medemens. Ik neem ook degene met de helm waar, die niet verder kijkt dan zijn neus lang is en doet wat een ander beveelt of zegt, zonder beroep te doen op eigen geweten en verantwoordelijkheid. Ik ontwaar de mens links achteraan die wel iets ziet, maar nog niet wakker genoeg is om te doorzien en zelf nog deels in het duister staat. Ik word de vrouw gewaar, de mensenziel, die geen uitweg kent, in de greep van haar verduisterde denken of daad en die nochtans verlicht wordt. Ik zie en herken mijzelf.

Ik zie mijzelf, de mens, de mensenziel op viervoudige wijze in de vier gestalten op het schilderij... en Christus ziet de desolate mens, zijn open blik treft mij en er ontvlamt iets.

Op het schilderij verbindt Christus zich met de vrouw door middel van een gebaar. Zijn wijsvinger wijst naar de doorlichte mensenziel, zijn duim naar hemzelf. Het is niet zomaar dat Hij Immanuël (God in ons midden) wordt genoemd, want in ons, in ons midden wil Hij zijn, als licht, als vuur, als illuminatie, als bruidegom.

In de serie 'Op de groei' komen uiteenlopende aspecten van de religieuze opvoeding - van voor de geboorte tot na de puberteit - aan de orde. De naam van de serie duidt zowel op de groei van het kind, als op de groei die de opvoeder zelf gaandeweg doormaakt. In deze bijdrage schrijft Edmond Schoorel over de ontwikkeling en opvoeding van het geweten.

De ontwikkeling van het geweten

door Edmond Schoorel (kinderarts, gemeente Zeist)

Als de wereld geschokt wordt door gewetenloze daden, waarvan er in elke krant wel enkele te vinden zijn, als je in je privéleven te maken krijgt met bedrog, kwetsing, vernieling of iets dergelijks, als je eigen kind iets uitspookt wat niet door de beugel kan, dan kan de vraag je gaan bezighouden naar het hoe en wat van het geweten. Waar komt het vandaan, is het aangeboren of aangeleerd, is het een Godsge Geschenk of een product van menselijke opvoeding? Op deze vragen wordt in dit artikel een antwoord gezocht.

Iedereen weet wat geweten betekent. Toch is het definiëren er van nog niet zo eenvoudig. Het heeft te maken met het goede doen en het kwade nalaten. Maar dat is het niet alleen, het is zo iets als een innerlijk richtsnoer voor het handelen. En dat is het ook niet helemaal, het is geen afsprakensysteem. Het geweten kan namelijk spreken: de stem van het geweten. Als het geweten vermanend spreekt kan het hard aankomen. "Je schaamt je dood" bijvoorbeeld voor iets wat je gedaan hebt. Of "je kunt wel door de grond zakken". Geweten heeft iets te maken met dood en leven, met je existentie, met jezelf. Het geweten is er niet meteen, het ontwikkelt zich. Niemand rekent een kind van 2 jaar zijn daad aan, als hij zijn zusje omver loopt. Maar als hij dat nog steeds doet, als hij 8 jaar is, zal menigenen toch zijn wenkbrauwen fronsen en zich afvragen of er niet wat mis is met het geweten van die jongen. Als hij met 18 jaar nog zulke streken uithaalt en er misschien

zelfs plezier aan beleeft, ja dan weten we het wel: er is een steekje los. Nog vreemder is het, als zo'n jongere op zo'n moment niet aanspreekbaar is op zijn daden, als zijn geweten niet gaat spreken.

De gangbare ontwikkelingspsychologie

In de gangbare ontwikkelingspsychologie zijn natuurlijk ook opvattingen over het ontstaan van het geweten. Veelal wordt dit gezien als een proces van het je eigen maken van de normen en waarden van de omgeving. Dat zijn in eerste instantie de ouders, later wordt de groep (gezin, straat, klas, club) belangrijk. Of het nu gaat via conditionering of via nabootsing, uit angst voor straf of uit het zoeken van een prettig gevoel, of het geweten nu gezien wordt als aangeboren of als louter gevolg van een sociaal aanpassingsproces: het resultaat is aangepast gedrag. En daar zit nu net een groot probleem. Als gewetensvol is: doen wat de groep doet en de groep doet het verkeerd (bijvoorbeeld nazi Duitsland) dan zit je als mens met een probleem.

Kohlberg beschrijft drie stadia van de gewetensontwikkeling, die goed bruikbaar zijn om te beoordelen waar een kind staat of waar we zelf staan: 1. preconventioneel, 2. conventioneel en 3. postconventioneel. De conventie staat voor de normen en waarden van de groep: zo doen we het hier.

In het *preconventionele* stadium speelt de groep nog geen rol.

1a. Ik doe het niet, anders krijg ik straf.

1b. Ik doe het niet, want dan wordt het later prettiger.

In het *conventionele* stadium heerst de groepsnorm.

2a. De directe omgeving, bijvoorbeeld de schoolklas en het gezin.

2b. Grotere sociale samenhangen, zoals het landsbelang of de natuur.

In het *postconventionele* stadium wordt het een mens duidelijk dat er waarden zijn die hoger zijn dan die van de groep.

3a. Universele menselijke waarden zoals vrijheid.

3b. Eigen keuzes en afwegingen bij tegenstrijdige waarden.

Kohlberg analyseerde de Amerikaanse samenleving met behulp van deze maatlat en stelde vast dat slechts 10% van de mensen bij 3a aankomt. 3b heeft hij later geschrapt... Hij stelde ook vast dat mensen niet altijd handelen naar het hoogste stadium dat ze bereikt hebben, maar dat ze in verschillende situaties een verschillende gewetensmotivatie hanteren. Lastig in de indeling van Kohlberg is, dat de rol van het medeleven, de empathie onderbelicht is. Dat iemand iets doet of laat omdat het voor een ander beter is, komt in deze theorie niet voor. De geboortes van de wezensdelen kunnen we er wel in kwijt. Van 1 naar 2: ongeveer 6-7 jaar, van 2 naar 3: ongeveer 14 jaar.

Antroposofisch mensbeeld

In dit artikel wil ik het geweten bespreken als functie van het etherlichaam. Het etherlichaam is de term voor alles wat in het menselijk lichaam het leven verzorgt. Dus de adem, de bloedsomloop, de energiehuishouding, de vertering, het slapen en waken. Het leven is in de mens georganiseerd en dat georganiseerde leven noemen we etherlichaam. Ik kom daar nog op terug. We zullen zien dat het geweten een ontwikkeling doormaakt, die nauw samenhangt met de ontwikkeling van het etherlichaam. Maar eerst wil ik Rudolf Steiner aan het woord laten. Hij plaatst geweten tegenover verbazing.

'Voorbeeld en nabootsing zijn het opvoedingsmiddel bij uitstek'

Verbazing en geweten

In voordrachten over verbazing en geweten plaatst Rudolf Steiner alles wat blijvend is in het etherlichaam, zoals gewoontes, karakter, geweten, geheugen en temperament. Hoe komen we aan kennis over de dingen? Kennis begint met verbazing. Dat is logisch als je bedenkt dat een kind alsmaar dingen meemaakt, die het niet kan plaatsen. Het kind is een en al verbazing. Het wordt pas bijzonder als je gaat verbazen over dingen die je wel al kunt plaatsen. Dan wordt verbazing de basis van de filosofie, van het kennen. Dat kennen gaat over de geworden wereld, de in het verleden geschapen wereld. Verbazing richt zich op het verleden. Als het geweten gaat spreken komt er als het ware een stem uit de toekomst. We kijken op ons handelen terug vanuit het gezichtspunt:

wat is er in de toekomst nodig om de gevolgen van onze daden op orde te krijgen? Het geweten opent de toekomst, doordat het ons de gevolgen van onze daden laat zien.

Deze vorm van kennis verwerven en gewetensvol handelen is afhankelijk van een wakker, aards bewustzijn. In de droom zijn ze opgelost. Daar verbazen we ons niet, ook niet over onmogelijke gebeurtenissen. In de droom kunnen we dingen ondernemen, die we overdag niet met ons geweten in overeenstemming kunnen brengen. In vroeger tijden was het bewustzijn van de mensen nog niet zo wakker als nu, nog meer droomachtig. Toen was kennis nog niet individuele, eigen kennis en geweten nog niet geïnternaliseerd. De 'schikgodinnen', Furiën of Erinyen, waarschuwden een mens voor de gevolgen van zijn verkeerde daden. Ze representeerden als een extern geweten de gevolgen van de daden. Of beter gezegd: wat er moest gebeuren om de kwade gevolgen van de daden te vereffenen. Het ontwikkelen van een eigen geweten en van eigen kennis is een opgave voor het leven op aarde.

Het etherlichaam en het geweten

Het etherlichaam is de wijsheid, die ons lichaam bouwt, doet groeien, voedt, verzorgt en herstelt. De wijsheid van het etherlichaam doortrekt alles. Door het etherlichaam heeft de mens besef, dat de dingen een samenhang hebben, dat er relaties zijn tussen verschillende factoren, dat er een verleden, heden en toekomst is. In alles wat ritmisch is heeft het etherlichaam toegang, door het etherlichaam heeft een organisme een plaats in de tijd.

Het etherlichaam is het tijdsorganisme. De tijdsstroom van het etherische werkt uit de toekomst, die stroom verjongt. De ethertijd is niet de klokrentijd van de aarde, maar de verjongende kracht van de toekomst. Iedereen heeft die ervaring: 's morgens vroeg wordt je na een goede nachtrust verfrist en verjongd weer wakker. Iedere avond ga je moe, ouder en wijzer ter ruste. Dat het etherlichaam een relatie heeft met de toekomst is hierboven al genoemd.

Het etherlichaam is een bruggenbouwer, het

legt relaties. Het kan zich 'naar beneden' verbinden met het fysieke lichaam en 'naar boven' met het zielelichaam. Als het etherlichaam zich verbindt met het fysieke krijgt het een verbinding met de geworden, geschapen wereld, met het verleden. Dat is de basis voor ons denken. Maar ook geeft het ons geweten stevigheid, betrouwbaarheid.

In de eerste zeven jaar is dat de opgave voor een kind: zijn etherlichaam verbinden met de fysieke werkelijkheid. Daardoor kan het kind gaan leren wat er vandaag de dag allemaal te leren valt. In de eerste zeven jaar kan het kind 'landen'. Voor zijn geweten betekent dat, dat hij kan onthouden wat we ook alweer hadden afgesproken over stout en lief. Dat hoeft hij niet iedere dag opnieuw te ontdekken, het krijgt iets blijvends.

Als het etherlichaam vrij werkt, los van het fysieke lichaam, kan de toekomst binnenstromen. Dan is het in zijn eigen element. 's Nachts gaat dat het allerbest. Als we 's avonds wegdommelen en ons wakkere logische denken vervaagt, kan het zijn dat de stem van ons geweten begint te spreken. Dan vallen we vredig in slaap, als het goed was wat we deden. Of we gaan woelen en draaien omdat we gewetenswroeging hebben.

In de tweede zeven jaar is het etherlichaam op z'n best. Dan is het geboren, vrij werkend. Dat is de beste tijd om een kind voor te doen hoe dat is: gewetensvol handelen. Voorbeeld en nabootsing zijn het opvoedingsmiddel bij uitstek, ook voor het geweten.

Als het etherlichaam zich verbindt met het zielelichaam, is het gedaan met de vrijheid. De groei en ontwikkeling van de puberteit stelt heel andere prioriteiten dan die van de gouden kindertijd. De jongere wordt kritisch oordelend, neemt niet graag meer aan wat zijn ouders als voorbeeld voor hem neerzetten. Hij gaat 'op proef' andere keuzes van moreel gedrag proberen. Die kunnen zowel heel egoïstisch als ook heel idealistisch zijn, of ook onnavolgbare mengsels daarvan. Het etherlichaam maakt die ontwikkeling van nabij mee.

Het moet de jonge mens immers van dag tot dag en van nacht tot nacht gezond houden. De leerervaringen van het experimenteerge-drag prenten zich in het gewetensgeheugen in. De ontwikkeling van het etherlichaam in een kind is dus nauw verbonden met de ontwikkeling van het geweten. In de eerste zeven jaar past het etherlichaam zich aan de feitelijk fysieke omstandigheden van deze incarnatie aan. Dat kan het doen in de veilige omhulling van de ouders, waarbinnen het zich over kennis en geweten nog niet druk hoeft te maken. In de tweede zeven jaar kan het geboren etherlichaam zich de kennis en het geweten eigen maken, waarmee het zijn levensweg kan gaan betreden. De derde zeven jaar zijn een voorbereidingsfase voor het individuele geweten, dat zich na de puberteit kan ontwikkelen. Die ontwikkeling gaat het hele leven door.

Opvoeding van het geweten

Als je weet dat het geweten zo nauw met het etherlichaam verbonden is, wordt de opvoeding van het geweten dus voor een belangrijk deel de opvoeding van het etherlichaam. Dat is een beetje andere insteek, dan die van de minister voor gezinszaken. Die denkt aan extra lessen in omgangskunde, normen en waarden. Dat gaat niet helpen. In de eerste zeven jaar wordt het fysieke lichaam gevormd door het etherlichaam. Het goede voorbeeld is het sterkste en ongeveer het enige middel om dat te doen. In de tweede

zeven jaar kan het net geboren etherlichaam zich verder ontwikkelen. Dat gebeurt doordat we in onze handelingen laten merken hoe we moreel in het leven staan. Doordat we die handelingen tot gewoonte maken. Door de tafelspreuk, door de manier waarop we met het eten en de etensresten omgaan, doordat we de kinderen leren spullen op te ruimen en ze de juiste plek te geven, door een begroeting niet achteloos maar met zorg te laten verlopen. Door al die kleine dingen die we niet uitleggen, maar gewoon doen dragen we bij aan een robuust, veerkrachtig etherlichaam. Dat is de basis voor een moreel besef in de puberteit en daarna, omdat het een vanzelfsprekend referentiekader is geworden. Dat een kind in de puberteit besluit om het later allemaal heel anders in te richten is niet ernstig. Misschien juist wel goed. Maar zonder basis kun je niet veranderen, zonder basis word je wankel.

Is het dan alleen maar ons lichaam, dat ons geweten bepaalt? Zijn het de onbewuste gewoontes die maken of we een goed mens zijn? Hebben de sociale aanpassingstheorieën dan ongelijk? Het antwoord is niet ja of nee. Het geheim zit hem erin dat het Ik van de mens uiteindelijk bepaalt hoe het etherlichaam zich met het fysieke en het zielielichaam verbindt, welke gewoontes het vasthoudt, hoe de normen en waarden van de omgeving verinnerlijkt worden, hoe hij bij de 10% gaat horen die universele waarden kan laten gelden en individuele afwegingen gaat maken.

'Al die kleine dingen die we niet uitleggen, maar gewoon doen'

Dood en opstanding of 'Stirb und werde'

door Nelle Amons (gemeente Driebergen)

Goethe gebruikte de woorden 'Stirb und werde' omdat hij de dood zag als een moment in een proces van omvorming naar een hoger niveau. Bij ingrijpende gebeurtenissen in het leven, tegenslagen, relaties die stuklopen, het verlies van geliefden, ziekte of ontslag ervaren velen van ons ook doods-momenten, waarbij het lijkt alsof al het oude, vertrouwde weg valt en er iets afsterft. Maar zo'n gebeurtenis kan ook een kans zijn voor iets nieuws, vanuit een innerlijk weten: als ik er doorhéén ga, kan er nieuwe ruimte komen. Alle sterven en afsterven in het leven kán tot opstanding leiden, als we, vaak na veel innerlijke strijd, het kunnen zien in het licht van Pasen, van de dood en opstanding van Christus.

Ans Setz (gemeente Driebergen) en Jos van Damme (gemeente Arnhem) willen met ons delen, hoe in hun leven het thema 'Stirb und

werde' heeft gespeeld. Hun verhalen zijn heel intiem, heel persoonlijk en ook heel verschillend. Ik wil hen beiden oprecht danken, dat zij ons op deze manier een inkijkje geven in hun eigen processen van afsterven en nieuw worden.

Ans vertelt

Het meest kenmerkend in Ans' leven is misschien wel, dat er steeds momenten zijn van 'nieuw beginnen, nieuw geboren worden', die zich vaak als een soort lichtflits manifesteren. Die helpen haar, iedere keer weer. Ook heeft zij haar hele leven ervaren dat haar beschermengel haar draagt in haar lot. "Toen ik dit gedicht schreef, had ik nog maar kort geleden het appartement, waarin ik zelfstandig woonde, moeten inruilen voor een veel kleiner in een verzorgingscentrum, Klein Heerewegen, waar de gemiddelde leeftijd van de bewoners ongeveer 85 jaar bedraagt, terwijl ik pas 67 ben. Hier is verzorging en hoef ik niet meer voor mijn maaltijden, het schoonhouden en de was te zorgen."

Zij beweegt zich met behulp van een rollator en heeft voor buiten een scootmobiel. "Ik ben dankbaar, diep dankbaar voor het feit dat dit flatje me net op het goede moment in de schoot werd geworpen." Dat straalt helemaal haar sfeer uit en zijzelf is het stralende middelpunt. En Ans zou Ans niet zijn als zij ook niet weer iets positiefs ontdekt, want hoewel het loslaten van het zelfstandige leven haar absoluut niet gemakkelijk is gevallen, is zij niet bij de pakken neer gaan zitten, maar heeft nieuwe activiteiten opgepakt. "Ik ben lid van de cliëntenraad geworden en breng in dat kader bezoeken aan nieuwe bewoners. Ook zit ik nog steeds de vergaderingen van de regio-coördinatie van Amivedi voor, waarvoor ik al vijftien jaar werk" (Amivedi is een al tachtig

Zondag 27 mei 2012

*Aan mijn eigen kruis hang ik.
Eenzaamheid en pijn vervult mij.
Verdriet om wat had kunnen zijn, en niet is.
Mijn engel staat naast me, en zwijgt.
Dan haalt ze me van het kruis,
en legt me in het graf van mijn hart.
In de stilte van mijn stilte lig ik.
Een stem spreekt tot mij:
'Sta op, kom naar buiten'.
Mijn engel rolt de steen weg,
en we wandelen naar de tuin.
Daar wacht Hij: de Heer van hemel en aarde.
Wij knielen voor hem neer, mijn engel en ik.
In de aarde ontkiemt nieuw leven.
Ook in mij.*

Ans Setz

jaar bestaande Nederlandse stichting die zich inzet voor vermiste en gevonden dieren).

Ans moet tot deze overgang besluiten, omdat de ziekte waarmee zij van jongs af aan kampt, haar daartoe dwingt. "Ik kreeg pas na lange tijd een juiste diagnose, ik had van kind af aan last van o.a. dubbel zien, waardoor ik mijn ene oog moest afdekken. Andere spieren waren echter ook getroffen. In 2011, toen ik bij een vriendin op bezoek was, was plotseling mijn hele lichaam aangedaan en klapte ik volkomen in elkaar." Haar leven loopt gevaar en het is de vraag of de artsen haar ziekte zo met prednison onder controle kunnen krijgen, dat er nog een enigszins stabiele gezondheidssituatie kan ontstaan. "Dat lukt nu min of meer, maar het blijft afwachten wat de komende dag, week of maand zal brengen."

Al als jong mens weet zij dat ze voor kinderen wil werken. Zo werkt zij, samen met haar vroegere man, lange tijd in de heilpedagogie. Hij heeft een klas; Ans is eerst vervangster en daarna gedurende zeven jaar huismoeder van Stenia. "Door mijn ziekte werd ik echter op een bepaald moment voor 50% afgekeurd; het werk werd te zwaar voor mij. Therapie-

tisch vertellen en groepen begeleiden ging mij echter nog goed af." Toch komt er in 1985 een soort lichtflits: 'nu stoppen!' Ans doet daarna alleen nog wat praktisch werk. Het therapeutisch vertellen zet zij echter voort. Nu komen de dieren op haar pad. Zij heeft namelijk een eigen hond en kat en wil daarom iets gaan doen voor dieren die het slecht hebben. Na veel twijfel, na een flits van 'nieuw beginnen!' neemt zij bovendien het besluit weg te gaan bij haar man en alleen te gaan wonen op een flat vlak bij het kantoor van de dierenbescherming. Vanuit haar huis neemt zij dan de regiocoördinatie van Amivedi op zich.

"Omdat ik op religieus gebied iets wilde doen voor mijn overleden moeder, zocht ik op een gegeven ogenblik contact met de Christengemeenschap in Driebergen, waar ik na een tijdje gemeentelid werd." Zij helpt vaak met koffie schenken, maar weinigen kennen haar goed. Ik herinner me nog levendig hoe zij op een keer na de dienst warm en vol humor over zichzelf en haar leven voor de dierenbescherming en Amivedi vertelde. En er kwam tot ieders verrassing plotseling, van achter 'de vrouw met het afgedekte oog en de mooie bloezes die vaak koffie schenkt', een warm, geestig en veelkleurig mens te voorschijn. Het is heel jammer, ook voor de gemeente, dat zij nu de dienst niet meer kan bijwonen.

Treffende uitspraken: "In de kindertijd gebeuren de dingen áán je, daarna moet je het zelf doen." Dat was ook de flits toen zij naar Driebergen ging: nu kan ik het zelf hanteren. "Om je lot te aanvaarden, kan bidden helpen", zegt zij. "Je moet je lot niet verslapen, maar van alles willen leren. De hulp van boven is een realiteit, als je er voor open staat."

Jos vertelt

"Ik was een braaf en goed lerend kind dat hoge cijfers op school haalde, daartoe gestimuleerd door mijn verwachtingsvolle, goedbedoelende moeder. Mijn keuze voor biologie als studievak was niet zo bewust. De levende wereld boeide me erg en ik was als kind graag in het bos op zoek naar bijvoorbeeld vogel-

nesten. De studie ging me goed af. Ik vond een baan en maakte heel snel carrière. Ik 'viel omhoog', zoals ik dat toen en ook nu nog beleef(de). Ik had als gepromoveerd wetenschapper binnen betrekkelijk korte tijd het plafond bereikt, was hoogleraar, hoofd van twee afdelingen en een tijdlang ook vestigingsdirecteur. Maar aan dat plafond verging me langzaam de lol. Ik was een gedreven onderzoeker geweest (populatie genetica) en merkte nu dat het eigenlijk niet om onderzoeksresultaten ging, maar om aantallen citaties en publicaties. En aan die wedstrijd wilde en kon ik niet meedoen. Ik liep daardoor lang met mijn ziel onder de arm."

Inmiddels maken Jos en zijn vrouw in de negentiger jaren kennis met de vrijeschool en via hun dochter, die in Arnhem naar godsdienstles wil, leert Jos de Christengemeenschap kennen. "Ik werd lid in 1997 én 'vriend' van het seminarie in Stuttgart. In 2001 viel er een uitnodiging uit Stuttgart in de bus om als 'vriend' een week op het seminarie mee te maken. Dat trok me aan, want zoals wel meer leden overkomt,

kwam de vraag bij mij op of het priesterschap iets voor mij zou zijn. Ik ging dus naar Stuttgart en werd ingekwartierd bij een vrouw met een gehandicapt kind, die haar woning beschikbaar had gesteld voor een gast van die seminarieweek. Het was de ontmoeting met deze Elisabeth en haar kind Nikolaus die mij deed besluiten me om te laten scholen. Er was een heel sterk gevoel van herkenning. Ik ervoer dat ik niet alleen aangetrokken werd door haar als persoon, maar vooral ook door wat ze deed, door haar volledige toewijding aan Nikolaus, een gehandicapte jongen met onderontwikkelde armen en benen, die niet kon praten. Maar hij was een zonnetje, prachtig gewoon. Zij zorgde al acht jaar alleen voor de jongen, omdat haar man na de geboorte al snel was weggegaan; hij kon het niet aan en voelde zich tekortgedaan. Ik beleefde deze ontmoeting als een lotsinslag, die me nog steeds bijblijft. Toch duurde het nog twee jaar voor ik besloot een opleiding tot verpleegkundige te gaan doen." Wat Jos helpt bij zijn omschakeling is, dat hij in zijn werk in 2002 een knetterende ruzie krijgt met de directeur; Jos wil iemand aanstellen en zij weigert dat. "Laaiend was ik en ik hoorde mezelf zeggen: 'onder jou wil ik niet meer werken'. Ik keek mezelf van opzij aan en zei: 'ja en?' En ik stapte van mijn leidinggevende stoel af, scheurde me los van het pluche; wat heel gemakkelijk ging. Ik parkeerde mezelf weer als gewoon onderzoeker om te bedenken hoe ik nu verder moest. Het kwartje van de verpleging viel nog steeds niet."

In diezelfde tijd raakt Jos' moeder ernstig de weg kwijt (Alzheimer) en zijn vader kan dat niet meer aan. Ook hij verliest steeds meer het overzicht en de regie. "Mijn broer, zus en ik gingen op zoek naar een tehuis voor hen. En zo kwam ik voor het eerst over de drempel van het verpleeghuis bij ons om de hoek en sprak daar een maatschappelijk werkster, die mijn enigermate weggezakte idee om de verpleging in te gaan weer in alle hevigheid naar boven deed komen. Ik werd daarom vrijwilliger bij de Breukelderhof, een psycho-

geriatisch tehuis en bezocht daar trouw een tijdlang wekelijks een bewoner."

Dit blijkt niet genoeg en hij googlet weer eens op verpleegopleidingen en ontdekt een school vlak bij in Ede. Hij gaat naar een open dag die er 'toevallig' die week blijkt te zijn en raakt in gesprek met een vrouw die zo intens luistert, dat hij ter plekke de knoop doorhakt. 'Ik ga een verpleegopleiding doen!' Om te ontdekken of hij niet te romantisch denkt over de zorg, gaat hij eerst twee weken als vakantiekracht in de Halderhof in Bennekom werken, een somatisch verpleeghuis, om daar aan zijn allereerste cliënt te ontdekken dat zijn besluit goed is.

"Zij was dik, lag op bed, was vuil en schold en ik kon denken 'scheld jij maar, ik ga je gewoon schoonpoetsen'. Toen naar school. Ik was een wonderlijke omscholer want terwijl iedereen al als verzorgende werkte en de H van HBO kwam halen op de verpleegopleiding, had ik dat denkniveau al ruimschoots en kwam ik voor de V van verpleging. Tijdens de stages

ontdekte ik, dat het een complete omschakeling betekende van werken met je hoofd, waarbij je handen uittypen wat je denkt, naar werk waar je hoofd je handen moet dienen."

Hij wil zo snel mogelijk aan het werk en kiest voor de wijkverpleging, omdat dat werk erg gevarieerd is wat betreft de ziekten en gebreken die je tegen komt en daardoor een heerlijk contrast vormt met zijn specialistische onderzoek van eerder. "Als oproeper deed ik de eerste en broodnodige ervaring op tijdens een enigszins angstige periode: zou ik wel een baan kunnen krijgen? Ik moest ook leren solliciteren en werd bij de derde sollicitatie aangenomen. Na een jaar had ik weer een vaste baan. Toen voelde ik zachtjes een punt gezet achter het uitwerken van de impuls die ik uit Stuttgart meebracht. Mijn beroepswisseling bracht wel met zich mee dat er maandelijks veel minder geld binnenkwam, maar mijn vrouw en drie kinderen hebben me allemaal gesteund en de achteruitgang in salaris meegedragen."

Boeken

Ik zie wel als het zover is

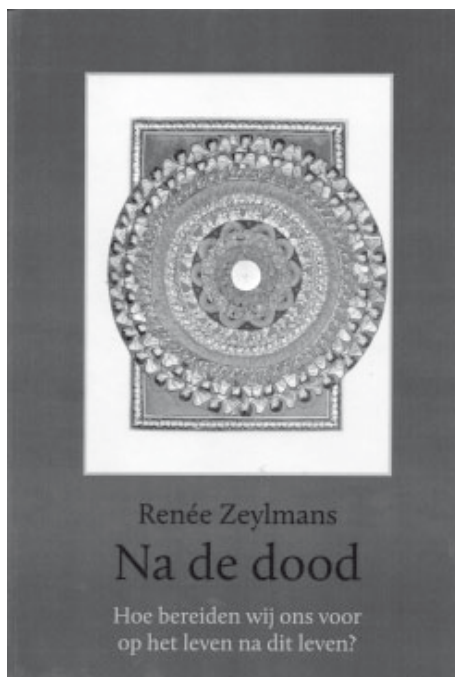
Na de dood - Hoe bereiden we ons voor op het leven na dit leven?

Renée Zeylmans, Uitgeverij Nearchus, 149 p., € 19,75

door Hélène Henselmans-Anink (gemeente Driebergen)

Naast de in de subtitel opgenomen vraag, stelt Renée Zeylmans in haar boek nog veel meer vragen die verband houden met het leven na de dood. Is er leven na dit leven of eindigt het allemaal op het moment dat we sterven? Als ons bestaan na de dood toch een vervolg krijgt, kunnen we dat dan na het sterven wel waarnemen? Hoe kunnen we herkennen wat we niet kennen? Wat zijn de ondervindingen van de ziel wanneer uiteindelijk het 'zilveren koord' verbroken is, het lichaam is achtergebleven en de drempel van de dood overschreden? Hoe kun je de gestorvenen ondersteunen vanuit het aardse leven? Is het niet van belang, dat we in ons bewustzijn hebben wat de ouderdom ons zegt en de kansen die deze fase in zich draagt?

Zij behandelt deze en andere vragen door op beknopte en heldere wijze de reis te beschrijven die de mensenziel aflegt tussen dood en nieuwe geboorte door de planetensferen, waarin de hemelse hiërarchieën werken. Tijdens de reis wordt verantwoording afgelegd over onze daden en handelwijze op aarde en wordt de mensenziel voorbereid op een nieuw aardeleven. De inzichten van waaruit

Zeylmans deze reis beschrijft heeft zij vooral te danken aan Rudolf Steiner, die zij veelvuldig citeert, haar eigen ervaringen met het sterven van dierbaren en de vele ontmoetingen in haar gesprekspraktijk met rouwendenden.

Wat haar vooral bewogen heeft om dit boek te schrijven is de reactie van mensen op de dood: 'ik zie wel als het zover is'. Zij schrijft: "De duisternis van het niet-herkennen in de geestelijke wereld van wat we ons op aarde niet hebben eigen gemaakt, heeft mij diep bewogen en ertoe gebracht te proberen iets in

beweging te zetten dat als een lichtstraal tot over de dood kan reiken. Het is van levensbelang dat wij ons hier op aarde reeds oriënteren op dit leven na het leven.”

Tussen de 18 hoofdstukjes over de reis door de planetensferen heeft Zeylmans intermezzo's opgenomen, waarin zij vragen stelt en mijmert over onderwerpen die met het thema van het boek verband houden, zoals het schrijven van je levensverhaal als een weg om in contact te komen met de gestorvenen en

de mogelijkheid die een mens van boven de 77 jaar heeft om zijn volgende aardeleven al in dit leven innerlijk voor te bereiden. Deze intermezzo's en mijmeringen ervaar ik als heel geschikt om met elkaar in kleine groepjes te bespreken en verder te verkennen. Ze zijn zo geschreven dat ze oproepen tot een dialoog. Ik heb het boek als troostend en hoopvol ervaren. Het kan voor veel mensen een hulpmiddel zijn om verder te komen met het thema 'leven na de dood'.